

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 3, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Kültürel İktidar Tartışmalarında Dini Meřruiyet¹

Religious Legitimacy in Cultural Power Debates

Emre PİSDİL

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sakarya, Türkiye

emrepisdil@gmail.com / ORCID: 0000-0002-2218-2197

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 11/09/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 15/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 20/10/2022

Atıf / Citation: Pısdıl, Emre. “Kültürel İktidar Tartışmalarında Dini Meşruiyet”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 2/3 (Ekim/October 2022) 102-116.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

¹ Bu makale, Mayıs 2022 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim-dalı'nda tamamlanan ‘Kültürel İktidar ve Din (Pierre Bourdieu Örneęi)’ adlı tezden geliştirilerek hazırlanmıştır.

Öz

Bu çalışmada günümüz sosyal toplumunda bulunan hiyerarşiyi izleyebilmek için etkili bir araç olan kültürel iktidarın tesis edilmesinde dini meşruiyetin sağladığı etki incelenmiştir. Kültürel iktidar konusu Pierre Bourdieu'nün sosyolojisinden çıkarılan bir meseledir. Bourdieu toplumda çeşitli alanların bulunduğunu ve bu alanların hepsinde kesin bir şekilde iktidar mücadelelerinin görülebileceğini söyler. Kültür alanı da bu alandaki hâkimiyeti ele geçirmek isteyen tahakküm edilenlere ve alandaki hâkimiyetlerini korumaya çalışan tahakküm edenlere sahiptir. Bir iktidarın kurulması için ilk adımda her ne kadar meşruiyet gerekli olmasa da iktidarın sürdürülebilmesi için meşruiyet olmazsa olmazdır. Meşruiyeti genel anlamda iktidarı elinde tutan kimselerin ve bu kimselerin gerçekleştirdikleri eylemlerin yönetilenler tarafından uygun kabul edilmesi olarak ifade edilebilir. Tarih boyunca pek çok meşruiyet kaynağı görülmüştür. Aydınlanma Çağı'ndan önceki dönemlerde din hem iktidarın kurulmasında hem de bu iktidarın sürdürülmesinde en önemli araç olmuştur. Aydınlanma Çağı'ndan sonraki dönemde dine siyasal alandan el çektirilmesi ile birlikte iktidarın meşruiyet araçları toplum sözleşmeleri, seçim gibi etkenlere devredilmiştir. Ancak din olgusunun iktidar ile olan yakın ilişkisi ve bir dine mensup olanların bu dinin emir ve yasaklarına göre karşılaştıkları durumları meşru kabul etmeleri, meşruiyet tartışmalarında dinin hala söz söyleyebildiğini göstermektedir. Kültürel iktidarın meşrulaştırılması hususunda da gerek kültürel iktidar düşüncesinin temelini bulduğu Pierre Bourdieu sosyolojisi gerekse kültürel iktidar ile din arasındaki yakın bağ kültürel iktidar tartışmalarında dinin meşrulaştırıcı gücünün göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Din, Meşruiyet, Kültürel İktidar, Pierre Bourdieu

Abstract

In this study, the effect of religion-based legitimacy on the establishment of cultural power, which is an effective tool to monitor the hierarchical situation in today's social society, has been examined. The issue of cultural power is an issue derived from Pierre Bourdieu's sociology. Bourdieu says that there are various areas in society and power struggles can be seen in all of these areas. The field of culture also has the dominations who want to seize the dominance in this field and the oppressors who try to maintain their dominance in the field. Although legitimacy is not necessary in the first step for the establishment of a power, legitimacy is indispensable for the maintenance of power. We can express legitimacy as the acceptance of the people who hold power and the actions of these people as appropriate by the governed. Throughout history, many sources of legitimacy have been seen. In the periods before the Age of Enlightenment, religion was the most important tool both in the establishment of power and in the maintenance of this power. In the period after the Age of Enlightenment, with the withdrawal of religion from the political arena, the legitimacy tools of the power were transferred to factors such as social contracts and elections. However, the close relationship between the phenomenon of religion and power and the fact that members of a religion accept the situations they encounter according to the orders and prohibitions of that religion show that religion can still have a say in legitimacy debates. In terms of legitimizing cultural power, both the sociology of Pierre Bourdieu, in which the idea of cultural power finds its basis, and the close bond between

cultural power and religion show that the legitimating power of religion should not be ignored in cultural power discussions.

Key Words: Sociology of Religion, Religion, Legitimacy, Cultural Power, Pierre Bourdieu

Giriş

Sosyolojide son zamanlarda toplumu anlamak için kullanılan önemli kavramlardan biri “kültürel iktidar”dır. Bu kelime öbeğini oluşturan “kültür” ve “iktidar” kavramlarının hem birbirleri ile hem de farklı kavramlarla derinlemesine bir ilişkisi bulunmaktadır. Toplumla bütünleşik bir şekilde anlam kazanan bu iki kavramın toplumun bir diğer asli unsuru olan “din” ile seçici bir yakınlığı söz konusudur. Din toplumda iktidar kurma ve onu koruma noktasında özel bir yerde durması ya da iktidarın yapısal unsurlarını oluşturan kültürel formları belirleyebilme fonksiyonuna sahip olması açısından kültürel iktidar tartışmalarında ele alınması gereken bir olgudur.

Toplumsal iktidarın inşası ve sürdürülmesi için meşruiyet başat unsurdur. Meşruiyeti bulunmayan bir iktidarın kendisini bu iktidara tabi olanlara kabul ettirebilmesi oldukça zordur. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu toplumun her yerinde iktidar mücadelelerinin gerçekleştiğini ifade ederek iktidarı sadece siyaset alanına hapsolmuş bir kavram olarak görmemektedir. Toplumun pek çok alandan oluşan bir yapı olarak gören Bourdieu kültürel alanda da kültürel iktidar mücadelelerinin gerçekleştirildiğini söylemektedir. Kültürel iktidar mücadelelerinde de meşruiyetin önemi hem bu alanda hâkim olanlar hem de tahakküm edilenler için yadsınamayacak gerçeklerden biridir.

Bu çalışmanın amacını kültürel iktidar mücadelelerinde dini meşruiyetin fonksiyonunu dinin söz konusu kavramlarla olan ilişkisi üzerinden ortaya koymak oluşturmaktadır. Kültürel iktidar düşüncesini temellendiren Bourdieu her ne kadar din meselesine özel bir önem vermemiş gözüküyor olsa da sosyolojisinin temelde dinsel kökenlere dayandığı görülmektedir. Dahası Bourdieu düşüncesinin bilinçaltında dinin kültürel iktidar düşüncesine mündemiç bir şekilde yer aldığını söylemek mümkündür. Bu nedenle kültürel iktidar düşüncesinde dini meşruiyetin öneminin büyük olduğu söylenebilir. Bu çalışmada Bourdieu sosyolojisinin önemli bir sacayağı olarak kabul edilen kültürel iktidarın dinsel meşruiyet zemini ele alınmaktadır.

1. Kültürel İktidar Meselesi

Kültürel iktidar meselesi günümüz toplumunun anlaşılıp ifade edilebilmesinde önemli bir araçtır. Bu kavram Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nün çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple kültürel iktidar meselesini ve onun dini meşruiyetle olan ilişkisini görebilmek için en iyi kaynak Pierre Bourdieu'nün ifadeleri olacaktır. Kültürel iktidar meselesinin kurulmasında dinin

önemli bir temel inşa ettiğinin ve yine bu meselenin meşruiyetle ayrılmayacak bir bağının olduğunu görebilmekteyiz.

Bourdieu'nün kültürel iktidar düşüncesini inşa etmek için kullandığı ilk kavram habitus olmuştur. Bu kavramı Bourdieu Erwin Panofsky'nin 'Gotik Mimarlık ve Skolastik Felsefe' adlı eserini çevirirken karşılaştığı "alışkanlık yaratıcı güç", Katolik din adamlarının kültürü ve Paris civarındaki katedrallerinin mimarisinin incelenmesi sonucu inşa etmiştir.² Bu nedenle habitus kavramının temelini dinin oluşturduğunu söyleyebilmekteyiz. Bourdieu tarafından habitus "aslında hem nesnel olarak sınıflandırılabilir pratiklerin üretici ilkesi hem de bu pratiklerin sınıflama sistemi"³ olarak tanımlanmaktadır.

Habituslar bireyleri başka sınıflarda bulunan bireylerden ayırıştıran pratikler oluşturmaktadır. Bourdieu bir işçinin yedikleri, yeme biçimi, hangi sporu tercih ettiği ve bunu gerçekleştirme biçimi, siyasi tercihi ve bunu ifade etme biçiminin bir patronun tercihlerinden tamamen farklı olduğunu aktarmaktadır.⁴ Bireyler habitusun sunduğu yatkınlıklar sayesinde ortak kanı dünyasına, tanıdık görünen bir sosyal dünyanın içerisine girerler. Habitus kişilere uygun pratik ve tahayyüller üretmektedir. Bu pratik ve tahayyüller sadece içerisindeki anlamı kavrayabilecek gerekli sınıflayıcı şemalara sahip failerin benimseyebileceği şekilde dizayn edilmektedir.⁵

Habitusun doğru şekilde anlaşılabilmesi için beğeni kavramının ele alınması gerekmektedir. Öncelikle Bourdieu beğenin kişinin ait olduğu sınıfın terbiye ve eğitiminden kaynaklanan toplumsal bir yeti olduğunu düşünmektedir. Bir resim, şür gibi estetik unsurları değerlendirebilmek için buna uygun kültürel sermayeye sahip olunmalıdır. Bourdieu Kantçı "saf estetik" teorisinin evrensel bir durum olduğunu kabul etmez ve bu estetik teorisinin aslında burjuvazinin ayrıcalıklı konumunu ifade etmekten başka bir şey olmadığını söyler.⁶ Beğeni bir toplumsal yönlendirme duygusu olarak çalışır ve toplumsal uzamda belli bir yere sahip olanları, sahip oldukları konuma uygun olan mal ve pratiklere yönlendirir.⁷ Bu özelliği sayesinde beğeni bir sınıfa özgü olan ayırt edici bir yaşam tarzına sebep olan ayırt edici özellikler sisteminin temelini kurar.⁸

² Erwan Dianteill, "Pierre Bourdieu and The Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern", *Theory and Society* 32/5/6 (2003), 529.

³ Pierre Bourdieu, *Ayırım*, çev. Derya Fırat - Günce Berkut (Ankara: Nika Yayınları, 2021), 225.

⁴ Pierre Bourdieu, *Pratik Nedenler*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver (İstanbul: Hil Yayınları, 2015), 22.

⁵ Pierre Bourdieu, *Seçilmiş Metinler*, çev. Levent Ünsaldı (Ankara: Heretik Yayınları, 2020), 200.

⁶ Loic Wacquant, "Pierre Bourdieu: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Gelişimi", *Ocak ve Zanaat*, ed. Güney Çeğin vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 65-66.

⁷ Bourdieu, *Ayırım*, 552.

⁸ Bourdieu, *Ayırım*, 231.

Habitusun sahip olduğu özellikler nedeniyle meşruiyetle yakın bir ilişkisinin bulunduğu söyleyebilmekteyiz. Bourdieu toplumda kurulan eşitlikçi düzenlemelerin hem tahakküm edenlere hem de tahakküm edilenlere nasıl mantıklı geldiğini açıklamak için habitus kavramını kullanır ve sosyalleşmenin sınıf temelli niteliğini vurgular. Habitus bireyleri düzene dolaysız itaate yönlendirerek toplumdaki zorunlulukları erdeme dönüştürmektedir. Bu sayede de temel hayat koşullarının sorgusuz kabulünü temin ederek ekonomik ve toplumsal eşitsizlikleri meşrulaştırır.⁹ Her habitusun kendine has beğenileri ve tiksintileri bulunmaktadır. Bourdieu beğenin her şeyden önce başkalarının beğenilerinden tiksintilerden onlara karşı tahammülsüz davranmak olduğunu söyler.¹⁰ Kişilerin sahip olduğu beğenilere, yani dolayısıyla habituslarına uygun ürün ve pratiklerin meşruiyetini kabul edip geri kalanların meşruiyetleri konusunda reddedici ya da çekingen bir tavır takınacaklarını söyleyebilmekteyiz.

Bourdieu'nün kültürel iktidar düşüncesini kurmak için kullandığı bir diğer kavram sermaye kavramıdır. Aslında sermaye kavramı ilk olarak Bourdieu tarafından kullanılmamıştır. Nitekim Bourdieu bireylerin sosyal uzamda konumlanmalarının aracı olan sermaye kavramını Karl Marx'tan almıştır.¹¹ Ancak Bourdieu sermaye kavramını Marx'ın ele aldığı gibi sadece ekonomik açıdan kullanmamıştır. Bourdieu'ye göre alan sayısı kadar sermaye türü bulunmaktadır. Bir alanın tanımlanması ve geçerli sermaye tanımı arasında karşılıklı bir bağ bulunur. Ancak her ne kadar alan sayısı kadar sermaye türünün olduğunu söyleyebilirsek de Bourdieu faileri sınıflandırabileceğimiz bir genel uzam inşa edebilmek için belli sayıda sermaye ile ilgilenmemiz gerektiğini söyler.¹² Bu büyük sermaye çeşidi dört tanedir: ekonomik, kültürel, simgesel ve toplumsal.

Bireyler sosyal uzamda ilk olarak sahip oldukları sermayenin genel hacmine daha sonra da sahip oldukları sermaye içerisinde ekonomik ve kültürel sermayelerinin oranına göre yer edinmektedirler.¹³ Bourdieu kültürel sermayeyi aynı toplumsal kökene sahip olup farklı eğitim düzeyine ait ailelerin çocuklarında görülen eşitsiz başarıyı açıklamak üzere ele aldığı çalışması sonucu üretmiştir. Kültürel sermaye kavramı, sözel beceri, genel kültürel farkındalık, estetik tercih ve eğitim gibi şeyleri kapsamaktadır. Bourdieu bu kavram ile kültürün bir iktidar kaynağı olabileceğine işaret etmektedir.¹⁴

⁹ David Swartz, *Kültür ve İktidar Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*, çev. Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 149-150.

¹⁰ Bourdieu, *Ayrım*, 102.

¹¹ Anne Jourdain - Sidanie Naulin, *Pierre Bourdieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*, çev. Öykü Elitez (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 105.

¹² Pierre Bourdieu, *Genel Sosyoloji*, çev. Zuhul Emirosmanoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 392-393.

¹³ Bourdieu, *Seçilmiş Metinler*, 195.

¹⁴ Swartz, *Kültür ve İktidar Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*, 111.

Bir sermaye “belli bir alanda hem mücadele silahı hem uğruna mücadele edilen şey olarak, sahibine belli bir iktidar, bir nüfuz kurma olanağı veren, dolayısıyla basit bir ‘ihmal edilebilir büküklük’ olmadan, belli bir alanda var olmayı sağlayan şey olarak, belli bir alanda etkilidir.”¹⁵ Buradaki açıklamadan hareketle farklı sermaye türlerinin hem iktidar hem de iktidar araçları üzerinde hâkimiyet kurmak için alanlarda gerçekleştirilen mücadelelerde mücadelenin konusunu oluşturduğu söylenebilir.¹⁶ Kültürel alanda geçerli olan kültürel sermayeye sahip olmak bu alanın tahakküm edilenleri tarafından meşru iktidar kabul edilmenin anahtarı olabilir. Çünkü gerçekleştirilen mücadele sonucunda taraflardan biri kültürel sermaye üzerinde kontrol sahibi olmakta ve bu sayede kültürel alanda kendi habitusuna uygun düzenlemeleri gerçekleştirerek meşruiyetini temin edebilmektedir.

Kültürel iktidar konusunda dini meşruiyetin izlerini görebilmek için kültürel sermayenin içeriğinde dinin araştırılması gerekmektedir. Bourdieu kültürel sermaye hakkında konuşmuş olsa da ona net bir sınır çizmemiştir. Bu sebeple kültürel sermaye içerisinde bulunduğu toplumsal uzama göre dini sermaye, bürokratik sermaye, politik sermaye gibi şekiller alabilmektedir.¹⁷ Bu ucu açıklıktan hareketle dini sermaye olarak görülen unsurların kültürel alanda işleme alınabileceğini söyleyebiliriz. Kültürel sermayenin içerisinde dini unsurların da bulunduğunu kabul etmek kültürel sermaye üzerinde hâkimiyet kurmak için dini meşruiyetin gerekliliğini göstermektedir.

Bourdieu’de kültürel iktidar düşüncesine götüren en son kavram alan kavramıdır. Alan kavramı için Bourdieu “hem Weber’e karşı hem de Weber’le birlikte, onun rahip, peygamber ve büyücü arasındaki ilişkiye dair sunduğu analiz üzerinden inşa ettim.”¹⁸ demektedir. Bu nedenle alan kavramının inşa edilmesinde aslında dinin etkisinin bulunduğu söylenebilir. Bourdieu’nün sosyolojisinin temel hedeflerinden birini Weber’in din alanında kurmuş olduğu siyasal iktisat modelini, kültürel ve toplumsal alanlara genişletmek oluşturmaktadır.¹⁹ Bourdieu’nün sosyolojisinde eşitsizliklerin çözümlenmesinin ön planda olması ve dini meşruiyet konusunda Weber’in izinden gitmesi bu düşünceye destek oluşturmaktadır.

Bir alan “konumlar arasındaki nesnel bağlantıların konfigürasyonu ya da ağı” olarak tanımlanabilir.²⁰ Bourdieu’ye göre bir alanı tanımlayan en önemli özelliklerden biri üzerinde tartışma bile

¹⁵ Pierre Bourdieu - Loic Wacquant, *Düşünelimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. Nazlı Ökten (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 82.

¹⁶ Bourdieu, *Ayırım*, 381-382.

¹⁷ Emrah Göker, “Ekonomik İndirgemeci mi Dediniz?”, *Ocak ve Zanaat*, ed. Güney Çeğin vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 282.

¹⁸ Pierre Bourdieu, *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*, çev. Matthew Adamson (California: Stanford University Press, 1990), 49.

¹⁹ İştah Gözaydın, “Bourdieu ve Din”, *Cogito Dergisi* 76 (2014), 392.

²⁰ Bourdieu - Wacquant, *Düşünelimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, 81.

gerçekleştirilemeyecek olan şeyleri kilit altına almasıdır. Alanlarda bir ortodoksi ve heterodoksinin yanında doxa da bulunmaktadır. Doxa ise alanda neyin ele alınıp işleneceğini belirleyen sınıflandırma sistemlerini ifade etmektedir.²¹ Ayrıca bir alanda karşıt konumlara sahip olanlar arasında yani ortodoksi ve heterodoksi arasında alanda mevcut bulunan şeyler için mücadele edilmesi gerektiğine dair gizli bir anlaşma bulunmaktadır.²²

Her alan kendisini kazanılabilecek ve kaybedilebilecek belirli birtakım mücadele nesnelere üzerinden tanımlanmaktadır. Bu mücadele nesnelere diğer alanlardaki mücadele nesnelere indirgenemezdir. Ayrıca bir alandaki mücadele nesnelere değeri alanın dışındaki failer tarafından algılanamaz, bu yüzden bunlar dışarıdan bakanlar için menfaat içermeyen çıkarlar olarak görülebilir.²³ Kültürel alanda kültürel sermaye üzerinde mücadeleler gerçekleştirilmektedir. Bu alanın da kendine ait ortodoksisini yani tahakküm edenleri ve heterodoksisini yani tahakküm edilenleri bulunmaktadır. Bourdieu kültürü de bir alan olarak tanımlayarak burada iktidar mücadelelerinin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Kültür alanındaki sermayeye uygun beğeni ve tiksintileri bulunan kişi ve gruplar kültürel iktidar için mücadele etmeyi gerekli göreceklere. Çünkü kültürel alanda sermayeyi kontrol ederek kendi habituslarının beğenilerini alanda meşru kılabilir ya da bu beğenileri ortodoksiye özgü bir hale getirerek ayrıcalıklı bir konuma yükseltebilirler.

Ele alınan habitus, sermaye ve alan kavramları üzerinden kültürel iktidar “kültür alanında işlem gören sermaye üzerinde gerçekleştirilen mücadeleler sonucu kazanılan hâkimiyet” olarak tanımlanabilir. Kültürel iktidar konusu iktidarla ayrılmaz bir bütünlüğü olan meşruiyet ile yakından ilişki içerisinde bulunmaktadır. Meşruiyetin de din ile olan tarihsel ve güncel bağı kültürel iktidarın dini meşruiyet üzerinden işlenebilmesine imkân sağlamaktadır.

2. Meşruiyetin Kaynağı Olarak Din

İktidar olgusu hayatın her alanında görülen, tüm insanların mutlaka az ya da çok biçimde karşılaştıkları bir durumdur. İktidarın genel bir alanla ilişkisinin bulunması kavramın herkes tarafından kabul edilebilir bir tanımının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak pek çok düşünür tarafından yine de genel iktidar tanımlamalarının ortaya konulduğunu görmekteyiz. İktidarın genel bir tanımlamasını yapacak olursak “eylemde bulunma, bir şeyler yapabilme doğal gücü ya da yeteneği” olarak veya “etkide ya da eylemde bulunma imkânı veren hukuki, siyasi ya da ahlaki güç” olarak ele alabiliriz. Ayrıca yine iktidarı “A’nın B’yi, B’nin yapmayı tercih etmediği bir şeyi yapmaya zorlama gücü

²¹ Pierre Bourdieu, *Sosyoloji Meseleleri*, çev. Filiz Öztürk vd. (Ankara: Heretik Yayınları, 2019), 101.

²² Bourdieu, *Pratik Nedenler*, 144.

²³ Bourdieu, *Sosyoloji Meseleleri*, 138.

ya da kudreti”, “yönetenlerin, yönetme yetkisini elinde bulunduranların kendileri, hükümet.” şeklinde tanımlanmaları da mevcuttur.²⁴

İktidar kelimesi akla ilk olarak siyaset alanını getirmektedir. Siyasal iktidarı “bir siyasi birimi oluşturan toplumun, ülkenin üzerinde geçerli olan iktidarı” olarak ele alabiliriz. Siyasi iktidar sahip olduğu birtakım özelliklerle diğer iktidar türlerinden ayrılmaktadır. İlk olarak siyasi iktidar diğer tüm iktidar türlerini kapsayıcı özelliğe sahiptir ve bundan hareketle de iktidar türleri hiyerarşisinin en tepesinde bulunmaktadır. İkinci olarak da siyasi iktidar meşru zor kullanma tekeline sahiptir.²⁵ Siyasi iktidarın önemi inkâr edilemeyecek biçimde büyük olsa da sadece siyasal iktidardan bahsetmek toplumun doğru bir okumasının yapılması konusunda engeldir.

Pek çok düşünür toplumda sadece siyasi iktidarın görülemeyeceği konusunda görüş belirtmiştir. Örneğin Michel Foucault, iktidar denildiğinde insanların aklına ilk olarak devlet aygıtlarıyla ilişkili şeylerin geldiğini ancak iktidar ilişkilerinin başka şeylerde de görülebileceğini söylemektedir. Ona göre iktidar ilişkileri bir kadın ile erkek arasında, bilen ve bilmeyen arasında, anne-baba ile çocuklar arasında görülebilmektedir. Toplumda binlerce iktidar çeşidi bulunmaktadır ve bundan hareketle de pek çok mikro-mücadele gerçekleştirilmektedir.²⁶ İktidarın sadece siyaset alanına özgü olamayacağı meselesi Pierre Bourdieu tarafından da ele alınmaktadır. Bourdieu toplumsal uzamın birden çok alandan meydana geldiğini ve her bir alanda ayrı bir iktidar mücadelesinin görüldüğünü söylemektedir. Bu alanlardan birini oluşturan kültürel alanda da kültürel iktidar için mücadeleler gerçekleştirilmektedir.

İktidarın toplumun her yerinde görülmesi onun hem bu mücadelenin tarafı olanlar için hem de sosyal bilimciler için iyi bir şekilde anlaşılması zorunluluğunu doğurmaktadır. İktidarın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için incelenmesi gereken kavram “meşrulaştırma” kavramıdır. Nitekim Richard Sennett iktidar ve meşruiyet ilişkisi ile ilgili olarak önemli bir tespitte bulunmaktadır: “Fransız Devrimi’nin modern düşünce üzerinde bıraktığı en derin izlerden biri, iktidarlarını yıkmak istediğimiz yöneticilerin meşruluklarını yok etmemiz gerektiğine bizi ikna etmiş olmasıdır. Yöneticilere olan inancı ortadan kaldırırsanız, onların rejimlerini de ortadan kaldırabilirsiniz.”²⁷

²⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 454.

²⁵ Fatih Sönmezoğlu, *Ansiklopedik Politika Sözlüğü* (İstanbul: İletişim Yayınları, ts.), 83-84.

²⁶ Michel Foucault, *İktidarın Gözü*, çev. Işık Ergüden - Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019), 176.

²⁷ Richard Sennett, *Otorite*, çev. Kamil Durand (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021), 55.

Meşruiyet kavramı Arapça “şeria” kelimesinden türetilmiştir ve anayol, yol, yöntem, kök, kaynak, temel, yasa, kanun koymak, sebep aramak gibi anlamları kapsamaktadır. Meşruiyet kavramının İngilizce’deki karşılığı ise “legitimacy” ve “legitimation” kelimeleridir. Kavram ilk olarak bir eylemi olumsuz olarak değerlendirme, reddetme anlamında kullanılsa da zamanla ilk sebebe uygunluğun değerlendirilmesi anlamına evrilmiştir.²⁸ Meşruiyet siyasi iktidar ile ilişkili tanımlandığında “siyasi iktidarın iktidar olmasının ve iktidar yetkilerini kullanmasının yönetilenler tarafından kabul edilmesidir.”. Demokratik veya anti-demokratik tüm siyasi rejimler için meşruiyet olmazsa olmazdır. Meşruiyet sonradan kazanılıp kaybedilebilir. Nitekim meşru yollarla yönetime gelen bir iktidar, halkı rahatsız edici eylemlerde bulunarak meşruiyetini zedeleyebilir. Aksi şekilde iktidara meşru yollarla gelmeyen bir iktidar da halkın memnuniyetini artıracak faaliyetlerle meşruiyet kazanabilir.²⁹

Meşruiyet sahip olduğu birtakım özellikler sayesinde haklılaştırma faaliyetini gerçekleştirmektedir. Bir siyasi iktidarın temel sorunu, meşruiyetin ilk sebeplendirmesi ile siyasal güç ve toplumsal düzen arasındaki uyumu sağlamaktır. Meşruiyetin ötekileştirme fonksiyonu, bir iktidarın kurmaya çalıştığı birlik, bütünlük ve uyumu bozan unsurların toplumdan dışlanmasını kolaylaştırmaktadır. Siyasi iktidarın kurmaya çalıştığı düzenin zıddı olan kaos, insanlarda bir korku meydana getirerek siyasal iktidara olan ihtiyacı artırır ve düzeni bozan unsurlardan kurtulmak için siyasal iktidara muhtaç olduğu meşruiyeti sağlar.³⁰

Meşruiyet ayrıca sahip olduğu toplumsal, ekonomik ve siyasal kuruculuk ile haklılaştırma faaliyetini gerçekleştirmektedir. Meşruiyet kurmuş olduğu siyasi ve toplumsal bütünlükte düzenlemeler gerçekleştirir ve bunlar sayesinde bireylerin bu bütüne katılımını sağlar. Meşruiyet, insanların hayatın her anında başvurup sosyal, siyasal ve ekonomik koşullarda karşılaştıkları durumları değerlendirmelerini sağlayacak ilkeler temin eder.³¹

Tarih boyunca pek çok meşrulaştırma aracı görülmüştür. Genel olarak bu meşrulaştırma araçlarını Aydınlanma dönemi öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırabilmekteyiz. Aydınlanma dönemi öncesinde din, mitler, gelenek, karizmatik liderlik gibi araçlar iktidarı meşrulaştırmanın kaynağını oluşturmaktaydı. Mitler geçmişte doğayı anlamak ve toplumu bir arada tutmanın yolunu oluşturmuşlardır. Toplumda kurallara uyumun bozulması ve otoriteye itaatsizlik gibi durumların netice-

²⁸ Halis Çetin, *Siyasal İktidar ve Meşruiyet: Meşruiyetin Tipolojisi, Fonksiyonları ve Araçları* (Ankara: Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2001), 54-55.

²⁹ Atilla Yayla, *Siyaset Bilimi* (Ankara: Adres Yayınları, 2019), 32.

³⁰ Halis Çetin, “Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyet - Meşruiyetin İktidarı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 58/3 (2003), 69.

³¹ Çetin, “Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyet - Meşruiyetin İktidarı”, 70.

sinde Tanrıların öfkelendiği ve doğal felaketlerin olduğu iddia edilerek siyasal otoriteye itaat sağlanmıştır. Gelenek sayesinde de toplumda yöneten-yönetilen ayrımının geçmişten gelen doğal ve gerekli bir bölünme olduğu insanlara empoze edilerek meşruiyet sağlanmıştır.³² Karizmatik liderlik konusunda da Weber karizma niteliğinin sıradan insanlar tarafından ulaşılabilir olmadığını, bu niteliğin sıradan insanlar tarafından ilahi kökenli olarak görüldüğünü aktarır. Karizma sahibi kimsenin olağanüstü istisnai özelliklere sahip olduğu düşünülür ve bu kişiler lider kabul edilir.³³

Ortaçağ'ın sonlarına doğru ortaya çıkan Aydınlanma düşüncesine göre aydınlanmış bir toplumun kurulabilmesi ancak siyasal yapının değiştirilmesiyle mümkündür. Böylece ilk olarak siyasal otoritenin geleneksel ilkeleri gözden geçirildi. Bu sayede “kralların kutsal hakkı” düşüncesi sarsıntıya uğradı. Tanrı siyasi alanın dışına çıkarılmış oldu ve meydana gelen boşlukta yeni meşruluk kaynakları türetilti.³⁴ Örneğin Hobbes, Locke ve Rousseau toplum sözleşmesi kuramları ortaya attılar ve meşruiyete rasyonel temel bulma arayışına giriştiler. Bu düşünürlere göre siyasal iktidar meşruluğunu dinsel, geleneksel ya da mitolojik temellerde değil bireylerin iktidara olan itaatlerinin karşılıklı bir uzlaşmaya dayanmasından almaktadır.³⁵

Dinin Aydınlanma Dönemi'nden önce meşruiyetin önemli kaynaklarından biri olduğu konusunda pek çok kimse hemfikirdir. Avrupa'da Hristiyanlığın –özellikle Katolik Kilisesi'nin- kralların yapıp ettiklerini onaylaması bu kralların meşruiyetlerini sağlamaktaydı. Krallar papanın onayını almadan tahta çıkamamaktaydı. Hatta kralların evliliklerinde bile Katolik Kilisesi'nin etkisi görülebilmekteydi. İngiltere Kralı Sekizinci Henry'nin eşinden ayrılıp Anne Boleyn ile evlenmesine Kilise tarafından izin verilmemesi -bunun sonucunda Sekizinci Henry Anglikan Kilisesi'ni kurdu ve kendini kilisenin başı ilan etti-³⁶ dinin meşrulaştırıcı gücüne Avrupa'dan örnek teşkil etmektedir.

İslam dünyasına baktığımızda da her şey Allah'ın iradesinin sonucu olarak görülmektedir. Bu sebeple siyasal egemenliğin kaynağı olarak Allah görülmektedir. Hz. Muhammed'in (sav) bir hadisinde “Hükümdar, Allah'ın adalet ve eminliğinin yerde gölgesidir.” buyurması da siyasal egemenliğin meşrulaştırıcı gücünün Allah olduğunu göstermektedir.³⁷ İslam dünyasında ilk dört halife meşruiyetlerini doğrudan Allah'a dayandırmayarak –kendilerine halifet-i resulullah demişlerdir- meşruiyetlerinin dünyevi olduğuna işaret etmişlerdir. Ancak Emeviler döneminde siyasi sıkıntıların

³² Ahmet Şenol Ok, *Eski Çağlardan Günümüze Siyasal Meşruiyet Kavramı* (Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2017), 35.

³³ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum 1*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2018), 362.

³⁴ Ok, *Eski Çağlardan Günümüze Siyasal Meşruiyet Kavramı*, 94.

³⁵ Çetin, *Siyasal İktidar ve Meşruiyet: Meşruiyetin Tipolojisi, Fonksiyonları ve Araçları*, 29-30.

³⁶ Phillip Hammond - David Machacek, “Din ve Devlet”, çev. Tuğrul Yürük, *Din Sosyolojisi Yaşadığımız Dünya*, ed. Peter Clarke (Ankara: İmge Kitabevi, 2012), 153.

³⁷ Ok, *Eski Çağlardan Günümüze Siyasal Meşruiyet Kavramı*, 117.

baş göstermesi sonucu otoritenin zayıflamasıyla birlikte mevcut meşruiyet kaynakları yeterli görülmemeye başlanmıştır. Bu sebeple halifeler tarafından “Allah’ın halifesi” tabiri kullanılmaya başlanmıştır.³⁸

Tanım olarak dini meşruiyet “din ve dini kaynaklar yoluyla haklılaştırma, açıklama ve geçerlilik kazandırma” anlamına gelmektedir. Tarih boyu yaşanan iktidar mücadelelerinin, devletlerin, sosyal, kültürel ve siyasi olayların anlamlandırılabilmesinde dini meşruiyet büyük önem taşımıştır. Tarihte dini meşrulaştırma sayesinde savaşlar “kutsal savaşlar”, sorumluluklar “kutsal görevler”, güç, baskı veya egemenlik de “ilahi krallık” olarak meşruluk zeminine yerleştirilmiştir.³⁹

Kültürel iktidar düşüncesini temellendiren Pierre Bourdieu de dinin meşrulaştırıcı gücüne vurgu yapmaktadır. Bourdieu’nün din düşüncesinin genel olarak Marx’ın “Din halkın afyonudur.” ve Weber’in toplumda çeşitli gruplar arasında görülen meşruiyet mücadelelerinde din penceresi ile şekillendiğini söyleyebilmekteyiz. Ancak din konusunda Weber’in Bourdieu üzerindeki etkisi daha fazla olmuştur.⁴⁰ Bourdieu Weber’in kilisenin siyasi rejimlere “meşrulaştırma gücü” ve “tebaayı evcilleştirmenin eşsiz bir aracı”nı sağladığı görüşüne değinmektedir.⁴¹ Hem Bourdieu hem de Weber için din tahakkümün meşrulaştırılmasında hayati öneme sahiptir. Din alt sınıfların kaderini anlamalarında onlara bir yol sağlar. Böylece din toplumsal düzenin meşru olarak yanlış şekilde tanımlanmasını sağlar.⁴²

Dini meşruiyet bir iktidarın haklılaştırılması için kullanılan en eski ve güçlü araçtır. Din sahip olduğu aşkınlılaştırıcı ve kutsallaştırıcı güç sayesinde bunu gerçekleştirmektedir. Dini meşruiyeti kullanmayan siyasal iktidar bulmak imkânsıza yakındır. Din dışı bir görünüm çizen siyasal iktidarlar bile dini toplumsal birlik ve bütünlüğü sağlamak için farklı formlarda kullanmışlardır.⁴³ Bu noktada modern dönemde dini unsurların devletin meşruluğunu sağlamasında sivil din kavramı karşımıza çıkmaktadır. Sivil din hususunda Bellah “Sivil din aynı zamanda hem Amerikan hem de yenidir. Kendi peygamberlerine ve kendi şehitlerine, kendi kutsal zamanlarına ve kutsal mekanlarına, kendi dinsel ritüel ve sembollerine sahiptir.”⁴⁴ diyerek modern dönemde ABD’nin kendi devlet unsurlarını

³⁸ Şamil Öçal, “Osmanlılarda ve Hıristiyan Batı’da Siyasi Otoritenin Meşruiyetinin Kaynağı Olarak Tanrı”, *Eskişeyni Dergisi* 19 (2010), 32-33.

³⁹ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 97.

⁴⁰ Bryan Turner, “Pierre Bourdieu ve Din Sosyolojisi”, çev. Kadir Gülen, *Pierre Bourdieu’nün Mirası Eleştirel Söylemler*, ed. Simon Susen - Bryan Turner (Ankara: Phoneix Yayınevi, 2019), 264.

⁴¹ Pierre Bourdieu, “Legitimation and Structured Interests in Weber’s Sociology of Religion”, *Max Weber, Rationality and Modernity*, ed. Sam Whimster vd. (Routledge, 2006), 125.

⁴² Terry Rey, “Marketing The Goods of Salvation: Bourdieu on Religion”, *Religion* 34/4 (2004), 333.

⁴³ Çetin, *Siyasal İktidar ve Meşruiyet: Meşruiyetin Tipolojisi, Fonksiyonları ve Araçları*, 92.

⁴⁴ Robert N. Bellah, “Civil Religion in America”, *Deadalus* 96/1 (1967), 18.

meşrulaştırmanın aracı olarak dini kullandığını göstermektedir. ABD çıkarları için savaşarak ölen kişilerin gömüldüğü Gettysburg ve Arlington mezarlıkları sivil dinin işleyişine örnek olarak ele alınabilir. Buradaki mezarlar ülkesi için bir bedel ödeyen insanlara ait olduğu için bu mezarlıklar Amerikan toplumu tarafından kutsal mekân kabul edilip saygı görmektedir.⁴⁵ Bu örnek bize günümüzde gerçekleşen iktidar faaliyetlerinin meşrulaştırılmasında dinin yardımcı olabileceğini göstermektedir.

Sonuç

Kültürel iktidar kavramının temelinde dini bir temel bulunmaktadır. Bu nedenle kültürel iktidar tartışmalarında din ve dini meşrulaştırmanın göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Ayrıca iktidar ve meşruiyetin din ile olan ayrılmaz bağı kültürel iktidar tartışmalarında dini meşruiyetin bir payının olabileceğini göstermektedir. Her şeyden önce kültürel iktidara ulaştıran kavramlardan biri olan habitus kavramının meşruiyetle olan ilişkisini örnek olarak gösterebiliriz. Habitusun insanlara belirli yatkınlıklar sağlaması kişilerin sahip oldukları bu yatkınlıklardan hareket ederek kültürel alanda birtakım tercihlerde bulunmalarını sağlamaktadır. Habitusunda dini unsurlar baskın olan kimseler kültürel alanda kendi beğenilere yönelik olan şeylerin meşru kabul edilmesi için çalışmalar gerçekleştireceklerdir. Günümüz Türkiye’inde muhafazakâr habitusun sanat alanında dini-geleneksel sanatları ön plana çıkarma gayreti bu meselenin yansıması olarak ele alınabilir.

Bourdieu dinin alt sınıflara mensup olanların bu konumlarda neden bulduklarına dair bir cevap sağladığını ve bu sayede bu kişilerin konumlarının meşrulaştırıldığını söylemektedir. Kültürel iktidar mücadelelerinde tahakküm edilenler, sahip oldukları dini habitusun tahakküm edenler tarafından konulan “alt sınıfa mensup olmanın doğallığı” düşüncesi sebebiyle kültürel iktidar mücadelelerinde bir taraf olmaktan çekinebilirler. Dini yorumlamalar sayesinde kültürel iktidara maruz kalanların konumu meşrulaştırılabilir. Bu durumun tersini de söylemek mümkündür. Kültürel iktidar alanında hâkim bulunan kimseler sahip oldukları konumları meşrulaştırabilmek için dini araçsallaştırabilirler. Eski çağlarda kişinin hükümdarlığının doğrudan Tanrı kaynaklı olduğu görüşüne benzer bir inanç sayesinde bunun gerçekleştirilmesi mümkündür. Dini alanın hâkim kişi ve grupları kültürel alanda bir mücadeleye girdiklerinde alanda hâkimiyet kurmak için din alanında olduğu gibi dini meşrulaştırma kullanabilirler. Bu dini meşrulaştırmanın sağlayacağı imkân ile kendilerinin yönetime hak sahibi olduklarını insanlara benimsetebilirler.

Dinin kültürel iktidar alanında meşruiyeti sağlayabilmesinde habitusların sahip olduğu yatkınlıklar en önemli etken olsa da başka faktörler de bulunmaktadır. Kültürel alanda elde etmek için

⁴⁵ Kemal Ataman, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din* (Ankara: Sentez Yayınları, 2014), 85.

mücadele gerçekleştirilen ve mücadelelerde malzeme olarak kullanılan kültürel sermayenin bir kısmını dini unsurlar oluşturmaktadır. Kültür ve dinin arasındaki ilişkiyi gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır. Kültürel alanda kültürel sermaye olarak işlem gören bu dini unsurlara sahip olan kişiler buldukları konumu meşrulaştırabilmek için avantaj elde etmiş olurlar.

Kültürel iktidar konusu Türkiye'nin hem bugününü hem de geçmişini anlayabilmek için önemli bir fırsat sağlamaktadır. Din ve dinden kaynağını alan meşruiyet kültürel iktidar tartışmalarında es geçilemeyecek bir meseledir. Bu çalışma ile kültürel iktidar tartışmalarında din ve dini meşruiyetin önemli pencereler açtığı ifade edilmiştir. Bu gerçekliğin mevcut ve gelecek tartışmalarda göz ardı edilmemesi gerektiği gösterilerek alana katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Ataman, Kemal. *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*. Ankara: Sentez Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Bellah, Robert N. "Civil Religion in America". *Daedalus* 96/1 (1967), 1-21.
- Bourdieu, Pierre. *Ayırım*. çev. Derya Fırat - Günce Berkkut. Ankara: Nika Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Bourdieu, Pierre. *Genel Sosyoloji*. çev. Zuhal Emirosmanoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Bourdieu, Pierre. *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. çev. Matthew Adamson. California: Stanford University Press, 1. Basım, 1990.
- Bourdieu, Pierre. "Legitimation and Structured Interests in Weber's Sociology of Religion". *Max Weber, Rationality and Modernity*. ed. Sam Whimster vd. 119-136. Routledge, 2006.
- Bourdieu, Pierre. *Pratik Nedenler*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver. İstanbul: Hil Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Bourdieu, Pierre. *Seçilmiş Metinler*. çev. Levent Ünsaldı. Ankara: Heretik Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Bourdieu, Pierre. *Sosyoloji Meseleleri*. çev. Filiz Öztürk vd. Ankara: Heretik Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Bourdieu, Pierre - Wacquant, Loic. *Düşünimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. çev. Nazlı Ökten. İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Basım, 2014.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Çetin, Halis. *Siyasal İktidar ve Meşruiyet: Meşruiyetin Tipolojisi, Fonksiyonları ve Araçları*. Ankara: Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2001.
- Çetin, Halis. "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyet - Meşruiyetin İktidarı". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 58/3 (2003), 61-88.
- Dianteill, Erwan. "Pierre Bourdieu and The Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern". *Theory and Society* 32/5/6 (2003), 529-549.
- Foucault, Michel. *İktidarın Gözü*. çev. Işık Ergüden - Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Göker, Emrah. "Ekonomik İndirgemeci mi Dediniz?" *Ocak ve Zanaat*. ed. Güney Çeğin vd. 277-302. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Gözaydın, İstar. "Bourdieu ve Din". *Cogito Dergisi* 76 (2014), 389-401.
- Hammond, Phillip - Machacek, David. "Din ve Devlet". çev. Tuğrul Yürük. *Din Sosyolojisi Yaşadığımız Dünya*. ed. Peter Clarke. Ankara: İmge Kitabevi, 1. Basım, 2012.
- Jourdain, Anne - Naulin, Sidanie. *Pierre Bourdieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*. çev. Öykü Elitez. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Ok, Ahmet Şenol. *Eski Çağlardan Günümüze Siyasal Meşruiyet Kavramı*. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2017.

- Okumuş, Ejder. *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Öçal, Şamil. “Osmanlılarda ve Hıristiyan Batı’da Siyasi Otoritenin Meşruiyetinin Kaynağı Olarak Tanrı”. *Eskişeni Dergisi* 19 (2010), 33-46.
- Rey, Terry. “Marketing The Goods of Salvation: Bourdieu on Religion”. *Religion* 34/4 (2004), 331-343.
- Sennett, Richard. *Otorite*. çev. Kamil Durand. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Sönmezoğlu, Fatih. *Ansiklopedik Politika Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları, ts.
- Swartz, David. *Kültür ve İktidar Pierre Bourdieu’nün Sosyolojisi*. çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Turner, Bryan. “Pierre Bourdieu ve Din Sosyolojisi”. çev. Kadir Gülen. *Pierre Bourdieu’nün Mirası Eleştirel Söylemler*. ed. Simon Susen - Bryan Turner. 257-280. Ankara: Phoneix Yayınevi, 2019.
- Wacquant, Loic. “Pierre Bourdieu: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Gelişimi”. *Ocak ve Zanaat*. ed. Güney Çeğin vd. 53-76. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum 1*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Yayla, Atilla. *Siyaset Bilimi*. Ankara: Adres Yayınları, 6. Basım, 2019.